

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-201-207>

Ольга ГУЛЬ

PhD

*науковий співробітник
відділу історії середніх віків*

Інституту українознавства ім І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0648-104X>

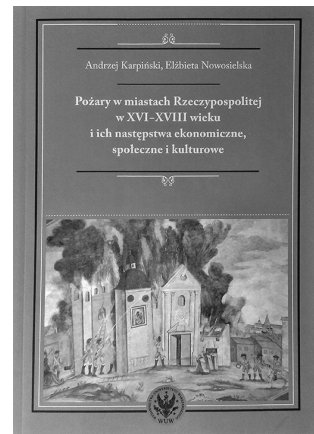
e-mail: olgagul7@gmail.com

[Рец. на кн.:] Andrzej Karpiński, Elżbieta Nowosielska. Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Warszawa, 2021, 534 s.

«Від повітря [епідемії – *О. Г.*], голоду, вогню та війни охорони нас Боже» – ця цитата зі середньовічної молитви показує явища, яких найбільше остерігалися у давнину, адже на їх виникнення пересічні мешканці майже не мали впливу. Хоча пожежі забирали значно менше людських життів, ніж епідемії чи війни, однак вони вщент нищили матеріальну культуру, вмиль залишали тисячі осіб без даху над головою і засобів існування, після них міста кардинально змінювали свій вигляд.

Стихійні лиха, серед яких вагоме значення мали пожежі, віддавна були предметом дослідження істориків. Зокрема, у міжвоєнний період у Львівському університеті їх досліджували представники школи суспільно-економічної історії професора Францішека Буяка (Franciszek Bujak) – Антоній Валавандер (Antoni Walawander) (Walawander, 1931; Walawander, 1932; Walawander, 1935), а також Станіслава Намачиньська (Stanisława Namaczyńska) (Namaczyńska, 1937). Цій тематиці присвятив своє наукове дослідження також варшавський історик Анджей Карпінський (Andrzej Karpiński). Цей титулований польський історик є автором низки досліджень у галузі соціальної історії. У 2000 р. він опублікував працю «У боротьбі з невидимим ворогом. Епідемії в Речі Посполитій в XVI–XVIII ст. і їх демографічні, суспільно-економічні та політичні наслідки» (Karpiński, 2000), а у 2021 р. разом із Ельжбетой Новосельською (Elżbieta Nowosielska) видав монографію та каталог, присвячені обширній тематиці пожеж у польських містах, а також їх економічним, суспільним і культурним наслідкам (Karpiński, Nowosielska, 2021).

Монографія складається з двох частин, перша з яких – це каталог, що представляє інформацію про майже 5 000 пожеж у польських і литовських містах та містечках, які

трапилися у XVI–XVIII ст. Дані з каталогу були використані для створення списків і таблиць, проаналізованих в основній частині монографії.

Метою опрацювання, як зазначив у вступі автор, є спроба синтетичного осмислення значення пожеж у ранньомодерних містах Корони Польської та Великого князівства Литовського. Тому його дослідницькі питання стосуються причин і масштабів окремих катастроф, їхньої частоти, а також їх економічних, соціальних, демографічних та культурно-політичних наслідків. Через великий обсяг матеріалу автор свідомо пропустив пожежі, які знищували тогочасні села, а також обмежив свій аналіз обраним хронологічним періодом, не обговорюючи, наприклад, пожежі, які не дуже добре задокументовані у джерелах. На відміну від міжвоєнного дослідження Антонія Валавандера, праця Анджея Карпінського охоплює як пожежі, що спалахували у мирний час, так і ті, що виникали внаслідок воєнних дій.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку XVI ст. до остаточної ліквідації Речі Посполитої у 1795 р. Як зазначив автор, останні 5 років XVIII ст. він свідомо не врахував у праці, бо правові системи імперій, що розділили Польську державу, по-різному трактували пожежі і дотримувалися різних протипожежних заходів. Дослідження охоплює майже всі землі колишньої Речі Посполитої, за винятком залежних Прусії, Імфлянти, Молдавії та тих, що належали до Речі Посполитої упродовж дуже короткого періоду, наприклад Смоленщина та Чернігівщина, а також прикордонні райони Сілезії. Натомість землі, що вийшли зі складу Польсько-Литовської держави після Першого та Другого поділів, проаналізовано аж до 1795 р., хоча тоді вони вже були у підпорядкуванні сусідніх держав.

Науковий апарат монографії складається з бібліографії, англomовного резюме, географічного і предметного покажчиків, ілюстрацій та додатку із значною кількістю списків і таблиць. Останні були побудовані на основі всіх використаних у роботі джерел і літератури. Серед методів, застосованих у дослідженні, переважає описовий, рідше використовувалися методи порівняння та прогресії і регресії, подекуди також залучено досягнення інших наук: археології, кліматології, мистецтвознавства та літературознавства. Через значний обсяг матеріалів про пожежі на території Речі Посполитої автор свідомо упустив інформацію про аналогічні катаклізми в західноєвропейських містах. Проблемою, з якою авторам довелося зіткнутися, було нечітке датування багатьох катастроф, адже про деякі з них ми дізнаємося з джерел, написаних значно пізніше, ніж сталася пожежа, у такій ситуації взагалі неможливо визначити її точний час.

Джерельна база дослідження є надзвичайно різноманітною і територіально розпоширеною. Інформацію про пожежі або їхні наслідки можна знайти в більшості збережених джерел, хоча іноді вони є суперечливими. Автори опрацювали рукописні матеріали, що зберігаються у польських, литовських, білоруських та українських архівах і бібліотеках, зокрема Головному архіві давніх актів у Варшаві, Національному архіві в Кракові, державних архівах Білостока, Любліна, Познані, Перемишля та Ряшева, Центральному державному історичному архіві України у Львові, Литовському державному архіві у Вільнюсі, Національному історичному архіві Білорусі у Мінську та Бібліотеці князів Чарторийських у Кракові.

Серед джерел важливе значення для написання дослідження мали ілюстрації 100 спалених міст і містечок Великого князівства Литовського, що були проведені Литовською скарбовою комісією у 1775–1790 рр. У них детально охарактеризовано спалені місцевості та подано списки знищеного майна. На жаль, ідентичні ілюстрації, укладені

Коронною скарбовою комісією, були спалені під час Варшавського повстання. Цінна інформація міститься також в опублікованих королівських люстраціях XVI–XVIII ст., а також у сеймових конституціях та інструкціях. Останніми місцева шляхта надавала податкові пільги окремим мешканцям або й цілим містам, що потерпіли через пожежі. Інформацію про вигорілі центри також надають привілеї, якими король звільняв міста від сплати податків, у них іноді детально обговорено протипожежні норми. Вагомою є інформація із збережених актових книг – протоколів міських рад, старостинських урядів, бурмистрів та війтівсько-лавничих судів. У кримінальних справах і міських актових книгах можна знайти судові процеси над паляями, а в різних кримінальних кодексах – покарання, передбачені за цей вид злочину. Важливим джерелом є різноманітні щоденники та спогади, а також міські та монастирські хроніки, автори яких розповідають про власний досвід, або чутки про найвідоміші пожежі. Важливе значення мала також іконографія, картографія у збереженні пам'яток матеріальної культури.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Автором трьох перших розділів є А. Карпінський, а четвертий розділ написала Е. Новосельська. У першому розділі «Причини пожеж» йдеться про типологію міст у тогочасній Речі Посполитій, динаміку їхнього розвитку та фактори, що спричиняли розвиток чи навпаки занепад міст і міських агломерацій. Автор зосереджує увагу на тих факторах, які сприяли виникненню пожеж, але аж ніяк не були їх причиною. Це спосіб будівництва того часу, конструкція дахів та димоходів, топографія міста, зберігання і використання у межах міста легкозаймистих матеріалів (дерева, сіна, олій, льону чи пороху), щоденне освітлення вулиць за допомогою свічок і каганців, а також поточні кліматичні умови (посухи чи спека). На основі досліджень істориків міжвоєнного періоду Станіслава Гошовського (Stanisław Hozzowski), Антонія Валавандера (Antoni Walawander), Юліана Пельца (Julian Pelc), Яна Шевчука (Jan Szewczuk) (більшість із яких належали до школи проф. Францішека Буяка), автор робить висновок, що більшість пожеж виникали в аномально посушливі роки, зокрема у 1551–1560 рр., 1580–1640 рр., 1660–1670 рр. Найбільше сприяла виникненню пожеж переважно дерев'яна забудова більшості міст, адже дерево було значно дешевшим матеріалом, тому, незважаючи на формальну заборону, міщани всіма способами намагалися отримати дозвіл на відбудову своїх будинків саме з дерева. Так було, наприклад, у Львові в 1571 р., коли місцеві євреї домоглися видання привілею, згідно з яким вони, незважаючи на заборону місцевого магістрату, могли відбудовувати свої будинки у будь-який спосіб і з будь-якого матеріалу. На відміну від «міста в мурах», де заохочувалося кам'яне будівництво, у передмістях досить часто влада рекомендувала будувати сакральні чи оборонні споруди з дерева, адже у разі раптового нападу ворогів або облоги їх можна було б швидко спалити, а потім швидко відбудувати.

Також автор детально розглянув різні причини пожеж, що були наслідком людської діяльності – війни та вторгнення, підпали, пожежі, що виникли внаслідок «удару блискавки» чи необережного поводження з вогнем. У досліджуваний період війни були однією з найстрашніших трагедій. Причиною 68,9 % були власне наслідки воєнних дій. Для міст Руського воєводства цей показник становив аж 87 %, адже саме ці землі найчастіше потерпали від нападів ворожих військ. Зокрема, зазначено, що у 1618–1629 рр. татари спустошили і спалили понад $\frac{3}{4}$ усіх міст і містечок Руського воєводства. Міста інших регіонів Речі Посполитої потерпали від пожеж під час повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 рр., Шведського потопу 1655–1660 рр., а також шляхетських «рокошів», Третьої північної війни 1700–1721 рр., Війни за польську спадщину

1733–1736 рр., боротьби барських конфедератів із російськими військами 1768–1772 рр. та Коліївщини. Досить часто поляки самі підпалювали свої міста, щоб вони не дісталися противникам. Частими були й умисні підпали міст, за які, згідно з магдебурзьким правом, палівеі загрозувала смертна кара. Умисні підпали були причиною 6 % пожеж. Автор уклав докладні таблиці, де зазначив усі згадки про умисні підпали міст і їх винуватців, про підпали, спричинені «ударом блискавки» та неправильною поведінкою з вогнем. Серед пожеж, що виникали через недотримання пожежної безпеки, особливо багато було тих, що починалися під час проведення релігійних обрядів із використанням вогню, через використання феєрверків і стріляння з гармат під час урочистих заходів, а також на виробництві (у пекарнях чи броварнях) або ж у домашніх умовах, коли люди засинали при непогашених свічках (особливо часто вони відбувалися у будинках євреїв, які цілодобово світили свічки під час святкування Шабату).

Другий розділ «Перебіг катастроф» складається з двох частин. У першій обговорюється кількість пожеж у містах, їх розмір, частота, тривалість та участь населення у боротьбі з вогнем, а у другій представлені найбільш трагічні події у 280 містах (зокрема, у Кракові, Познані, Варшаві, Вільнюсі, Львові, Гнезно, Пйотркові, Каліші, Замості, Перемишлі та Гродно).

У «Каталозі пожеж», що є основою для цього опрацювання, подано інформацію про 4 731 пожежу, що відбулися у міських осередках Речі Посполитої. Це звичайно лише невелика їх частина, про яку збереглися докладні відомості у джерелах. Наприклад, лише у Львові впродовж XVI ст. було 23, у XVII ст. – 26, у XVIII ст. – 30 пожеж. На основі проаналізованих даних у територіальному та хронологічному розрізах автор встановив, що більшість пожеж трапилася у XVII ст., що й не дивно, адже саме тоді було найбільше воєн і ворожих нападів. Із поданих автором таблиць можна побачити, що найбільше пожеж виникло у міських осередках Руського воєводства, у деяких із них, зокрема у Перемишлі і Стрию, було по 37 та 33 пожежі, відповідно. Окрема таблиця, присвячена типології старопольських міських пожеж за розміром, містить інформацію про 2 848 інцидентів. Більшість із них (1 053 (37 %)) були класифіковані як великі, під час яких було знищено щонайменше половину міста або його мешканці щонайменше на 8 років були звільнені від сплати податків. Така кількість великих пожеж не є дивною – саме їх зазвичай описують у віцілих джерелах, середні і малі пожежі зазвичай згадували лише, якщо внаслідок них знищено адміністративні чи сакральні споруди. Динаміка пожеж за місяцями, днями тижня та часом доби наведена в таблицях 7–9, із першої з них видно, що найчастіше спалахи вогню траплялися у квітні, травні, червні та жовтні (34 %). Це могло бути пов'язано з періодичними посухами, частими весняними нападами татар і початком активних воєнних дій. З іншого боку, найнижчі показники припадають на грудень та січень, коли люди, ймовірно, частіше перебували у приміщеннях і були обережнішими з вогнем. Що стосується днів тижня, то пожежі спалахували найчастіше у п'ятниці, суботи і неділі (53 %). Часто ці дні припадали на святкування релігійних обрядів із використанням вогню (запалювання свічок у церквах, святкування шабату у єврейських родин) і проведенням дозвілля у шинках із розпиванням спиртних напоїв. Для випадків, де були доступні детальні джерельні згадки, автор у вигляді таблиці показав, у який час доби найчастіше виникали пожежі та скільки годин вони тривали.

Третій розділ «Наслідки пожеж XVI–XVIII ст. у містах Корони Польської та Литви» присвячений аналізу демографічних, соціально-політичних і економічних наслідків згаданих катастроф. Більшість інформації стосується економічних наслідків як на

національному, так і на місцевому та індивідуальному рівнях. У розділі також розглянуто, які трансформації вони спричинили у містобудуванні, архітектурі й літературі. Наслідки пожеж були різними, однак, на відміну від епідемій, вони призводили до відносно незначних демографічних втрат. Масовими, натомість, були міграції значної кількості постраждалих, які втратили своє майно у вогні. Особливо це стосувалося єврейського населення, яке масово залишало спалені міста і переїжджало в інші місця. Цей процес намагалися сповільнити власники приватних міст, адже він призводив до зменшення їх прибутків.

Значними були також економічні наслідки, бо вартість відбудови зруйнованих адміністративних та релігійних споруд (церкви, монастирі, ратуші, замки), а також спалених будинків, кам'яниць і господарських будівель (ятки, крами, корчми, броварні, сади, зернохoviща, стайні, свинарники) обчислювалася десятками і сотнями тисяч злотих. Ці втрати включали знищене рухоме майно, коштовності, цінні папери, облігації, готівку та худобу.

Найбільший наслідок усіх пожеж – зменшення платоспроможності населення, змушеного власними коштами відновлювати втрачене майно. Окрім того, у постраждалому місті різко зменшувалися надходження від сплати податків і збільшувалися видатки на відбудову громадських будівель. Міста також часто втрачали свої документальні надбання. Втрата актових книг чи міських привілеїв могла призвести навіть до позбавлення міста магдебурзького права. Втрати окремих купців і ремісників були величезними, іноді згоріли не лише їх особисті будівлі, товари та рухоме майно, але й інших купців, які зберігалися у них для продажу. Це, своєю чергою, призводило до численних судових позовів.

Після пожеж міста поволі відновлювали свою активність, спостерігалася торгівля згорілим майном, з'являлися нові люди, які бажали купити або орендувати майно постраждалих. Це призводило до значних змін у праві власності та втрат для одних і збагачення – для інших. У Львові, наприклад, після пожежі 1527 р. вірменські купці викупили у поляків декілька кам'яниць на Ринку. Масштабні пожежі спричиняли занепад багатьох ремесел, хоча для інших, наприклад будівельної справи, давали додатковий поштовх для розвитку.

Пожежі також призводили до зменшення прибутків державної казни. Це пов'язувалося з багаторічними податковими пільгами від монарха, сейму чи сеймиків. З одного боку, вони стимулювали сусідів допомогти постраждалим, а з іншого – спричиняли численні конфлікти, особливо у польсько-єврейських відносинах. Євреїв часто звинувачували у необережному поводженні з вогнем, а також у тому, що вони перешкоджали гасінню пожежі у своїх кварталах. Останні, своєю чергою, звинувачували християн у пограбуваннях, які вони нібито здійснювали під приводом боротьби з вогнем. Ці конфлікти призводили до судових суперечок, а іноді й до вигнання євреїв із міста.

Іншим явищем було зростання релігійності, що серед іншого проявлялося у вірі в «боже провидіння». Бог поставав як творець, який карає людей за їхні гріхи, або як спаситель, який захищає їх від вогню. На допомогу приходили численні святі – покровителі вогню. Найвідоміші з них – св. Флоріан, св. Лаврентій, св. Станіслав Костка, св. Агата і св. Блажей.

Пожежі мали величезний вплив на тогочасну архітектуру, містобудування та культуру. Звісно, пожежі спричиняли часткове або повне знищення здобутків попередньої забудови, на зміну яким приходили інші, збудовані відповідно до нових чинних архітектурних чи містобудівних стандартів. Вузькі, щільно забудовані вулиці зникали, а на їхньому місці з'являлися ширші проспекти та значно вищі кам'яні будівлі. Так було, наприклад, після пожежі у Львові 1527 р., у Познані 1536 р. чи Любліні 1575 р. Іншим важливим наслідком пожеж стало тимчасове або довготривале порушення роботи важливих державних установ. Найяскравішим прикладом цього явища стала пожежа 1595 р. у Королівському замку в

Кракові, унаслідок якої Сигізмунд III Ваза та його двір залишили Краків і переїхали до Варшави. Саме тут повстав столичний центр Речі Посполитої XVI–XVIII ст.

У четвертому розділі, «Протипожежна охорона», детально описано протипожежне законодавство та заходи, яких вживали для запобігання пожежам. До них належали: організація відповідних служб, зберігання протипожежного обладнання, стеження за дотриманням правил міського будівництва. Найстарші протипожежні ухвали Кракова 1374 р. є найдавнішими на польських землях. У складі протипожежних служб були як урядники, відповідальні за безпеку у місті, так і представники цехів, що займалися водовідведенням чи будівництвом, зокрема у Гданську у разі пожежі для її погашення мали з'явитися брукарі, будівничі, теслі, мулярі, пивовари, трагачі і візники. Важливу роль відігравали також міські службовці різних категорій, зокрема сторожі, які мали стежити, щоб мешканці обережно поводитися з вогнем, а також сажотруси, які відповідали за часте та ретельне очищення печей і димоходів. Кожне місто мало зібрати й утримувати у належному стані протипожежний інвентар: різні види вогнегасників, пожежні бочки, гаки, драбини та відра. Однак, незважаючи на конкретні рекомендації, під час пожеж зазвичай з'ясовувалося, що його не вистачало або ж він був несправним. Серйозні зміни відбулися лише у XIX ст., після створення організованої пожежної охорони і коли почали відмовлятися від використання легкозаймистих будівельних матеріалів. Із метою протидіяти пожежам, міська влада ухвалювала рішення про безпеку у місті, зокрема у деяких містах створювали товариства коменярів, слідували за постійним доступом до води, усували небезпечні виробничі заклади за межі міста, поширювали вулиці і стежили, щоб міщани не будували занадто близько дерев'яних будинків, щоб вогонь не міг так швидко перекинутися з однієї будівлі до іншої. Більшість наведеного показує ідеальний стан. Лише у кількох випадках можна побачити, як насправді виглядало виконання цих норм. Про труднощі їх дотримання свідчать покарання, які накладалися на міщан. Тому деякі автори, які пишуть про протипожежні правила, наголошують на опорі міщан у їх дотриманні. Напрошується висновок: для забезпечення протипожежної безпеки визначальне значення мало матеріальне становище міста. Зможні міщани відбудовували будинки з безпечніших матеріалів, завдяки чому пожежі не поширювалися так швидко на інші дільниці. Наявність достатніх коштів на протипожежне обладнання також дала змогу у XVIII ст. інвестувати у сучасні вогнегасники та насоси з набагато більшим радіусом дії, ніж ручні розбризкувачі.

Представлене видання значно збагачує не тільки польську, але й українську, білоруську та литовську історіографію. Зважаючи на те, що автори дуже докладно проаналізували значний масив різнопланових джерел із історії міст Центрально-Східної Європи, це значно поширює наші уявлення про правову та економічну ситуацію, а також соціокультурні взаємини міщан XVI–XVIII ст. Високий професіоналізм авторів як у методологічних аспектах, так і у способі викладу матеріалу забезпечує зацікавлення монографією не тільки серед дослідників соціальної історії, але й усіх зацікавлених історією європейських міст. Ситуація, у якій монографію написали два автори, які використовували майже ідентичні джерела, призвела до певних повторів. Щодо цього дослідження, то вони стосуються переважно першого розділу, де проаналізовано фактори, які сприяють виникненню пожеж, і четвертого розділу, де розглянуто протипожежне законодавство. Це аж ніяк не зменшує вартості цього дослідження, яке є важливою віхою у вивченні міського суспільства ранньомодерного часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Karpiński, A., Nowosielska, E. (2021). *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa.

Karpiński, A. (2000). *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa.

Namaczyńska, S. (1937). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z tablicami)). Lwów.

Walawander, A. (1931). *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*. Lwów.

Walawander, A. (1932). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z wykresami)). Lwów.

Walawander, A. (1935). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 2: Zniszczenia wojenne i pożary). Lwów.

REFERENCES

Karpiński, A. & Nowosielska, E. (2021). *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Warszawa (in Polish).

Karpiński, A. (2000). *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*. Warszawa (in Polish).

Namaczyńska, S. (1937). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z tablicami)). Lwów (in Polish).

Walawander, A. (1931). *Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie)*. Lwów (in Polish).

Walawander, A. (1932). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory (z wykresami)). Lwów (in Polish).

Walawander, A. (1935). *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*. (T. 2: Zniszczenia wojenne i pożary). Lwów (in Polish).